

I artikeln ”Att förstå – betraktelser utifrån en ny teori” (FT 2010, nr 4) skissar Jan Scheffel en teori om förståelse och ger exempel på tillämpningar av den, särskilt för pedagogik. De pedagogiska tillämpningarna kommer dock inte att diskuteras här eftersom det finns skäl att ifrågasätta hållbarheten hos själva teorin.

1. SCHEFFELS NYA TEORI OM FÖRSTÅELSE

Jan Scheffel avser inte sin nya teori om förståelse att vara omvälvande, utan mera som ett klarläggande och explicitgörande av den allmänna, men vanligen implicita, uppfattningen om förståelse. Den är avsedd som en generell teori för förståelse, inklusive förståelse som är relevant i naturvetenskap.

Med ”förståelse” kan man dels mena förståelseprocessen, dels (det lyckade) slutresultatet av processen, det uppnådda tillståndet av förståelse; den nya teorin är nog tänkt att täcka in båda betydelseerna. En teori om förståelse kan nöja sig med att behandla förståelse hos ”vuxna” förståelsesubjekt, eller den kan även ta upp hur kapaciteten för förståelse utvecklas från tidig barndom. Scheffels framställningar innehåller en del antydningar även om det senare.

Grundtanken för Scheffels teori är att förståelse är igenkänning, att förståelse består i att återföra till det redan kända. Uttryckt så allmänt så ligger det naturligtvis något i det, men frågan är hur det ska preciseras. Jan Scheffels variant är att

... förståelse utgör sammansättningen av samlade abstraktioner (sinnesintryck av verkliga fenomen) och jämförelser med dessa. (s. 4)

Bildligt talat så föds vi, öppnar våra ögon och accepterar (abstraherar) världen som den ter sig genom våra sinnesintryck. (s. 5)

Denna turnering av problematiken har stora likheter med den klassiska brittiska empirismen. Förståelse baseras på vår erfarenhet. Från våra sinnesintryck (*impressions*) får vi fram kombinerbara abstraktioner (*ideas*).

Dessa motsvarigheter till *ideas* fordrar, som beteckningen säger, abstraktion (att vissa drag hos sinnesintryck urskiljs), men rimligen även *association*, alltså att den nu urskiljda förekomsten binds till (ses som likadan som) andra förekomster.

Huvudpöingen i Scheffels nya teori är att dessa abstraktioner visserligen utgör den oundgängliga grunden för förståelse, men en sådan abstraktion, om isolerad, *är aldrig i sig förstådd*. Ett subjekt förstår genom att föra tillbaka ett komplext fenomen till abstraktioner som subjektet redan besitter, men detta fordrar en grund av ursprungliga abstraktioner som inte kan återföras på något och därför inte kan förstås.

En av de stora luckorna i Scheffels presentation av den nya teorin är att det inte klagörs vilket slags innehåll det finns i de icke-förstådda men grundläggande abstraktionerna. Att det är något betydligt mera än den mest primitiva empiristiska tanken om *ideas* som blekare kopior av *impressions* verkar klart, men hur avancerat är deras innehåll? Är det sådant som (fenomenell) gulhet och rundhet som abstraheras fram?

Att Scheffel huvudsakligen ansluter till klassisk empirism även genom att se atomistiskt på abstraktionerna verkar tämligen klart. Abstraktion tar i första hand fram de enkla beståndsdelarna i det varseblivna – men kanske inte bara det:

... förståelse kräver sammanhang med enklare, av oss abstraherade företeelser.
... förmodligen måste en holistisk ingrediens adderas. Något så enkelt som en spik kan förstås utifrån det material den är konstruerad av och hur den är formad men dess huvudegenskap, att hålla ihop brädor, förstås endast holistiskt utifrån en insikt om mera komplexa strukturer som relaterar till dess funktion. (s. 14)

Men vad sådana holistiska ingredienser består i, eller hur de är relaterade till de enkla, atomistiska abstraktionerna, får vi inget besked om. Finns det alltså ett speciellt slags abstraktioner, som inte hänför sig till enkla grundelement, utan tar fram något slags gestaltgenskaper hos komplexa helheter?

Frågan om vilket innehållet är i abstraktionerna är en av de avgörande punkterna för den nya teorin. Rimligen är det så att ju mera avancerat innehåll de har, ju mera kan föras tillbaka till dem. Men samtidigt, ju mera avancerat innehåll, desto fler förutsättningar behöver antagligen byggas in i perceptionsapparaten och/eller abstraktions- och associationsförmågan.

Citatet ovan belyser även en annan aspekt där Scheffels teori anknyter till den klassiska empirismen, nämligen genom att den utgår från en syn på det förstående subjektet som primärt en betraktare; agentskap eller funktionsaspekter tillkommer extra. Ett alternativ är att det förstående subjektet i grunden är agerande; ett utpräglat, och särpräglat, exempel på det synsättet är Martin Heideggers teori i *Sein und Zeit*.

Förförståelse är ett annat av de väsentliga elementen i Heideggers teori om förståelse. Jan Scheffel verkar vara välvilligt inställd till tanken på förförståelsens betydelse, men han utvecklar inte vilken roll den skulle kunna spela inom ramen för hans nya teori. Förförståelse kan rimligen inte enbart bestå av abstraktioner; andra förstådda saker borde vara lika väsentliga, men den nya teorin pekar inte ut någon plats för detta.

Slutligen, i den allmänna uppfattningen om förståelse är det uppenbart att förståelse alltid är en gradfråga. Att förstå är att förstå tillräckligt mycket; den slutgiltiga, absoluta, allomfattande förståelsen finns inte, och det är mycket sällan som den som inte förstår verkligen inte förstår något alls av vad det är som det gäller. Det är dock oklart vad Scheffels teori har att säga om hur sådan gradering av förståelse ska hanteras.

Innan dessa luckor i Jan Scheffels nya teori om förståelse har fyllts i är den svår att utvärdera, eftersom det är så fundamentalt oklart vad den egentligen säger och vad den kan klara av. Man kan dock gå en annan väg än via presentationen av själva teorin. Vi kan i stället granska de exempel på konsekvenser av teorin som Scheffel ger. Verkar det teorin ha att säga om dessa exempel rimligt?

2. EN MOTBILD

Om vi ska diskutera exempel kan det vara fruktbart att jämföra med hur en annan typ av uppfattning om förståelse skulle hantera samma exempel. Eftersom de exempel som ska behandlas inte tar upp några utvecklingspsykologiska aspekter på förståelse, så kan vi inskränka oss till förståelsen hos ett ”vuxet” förståelsesubjekt.

Grundstrukturen hos Scheffels nya teori om förståelse påminner om den hos en av de klassiska kunskapssteoretiska teorierna om epistemiskt berättigande: fundamentism (fundamentteori). Renodlad fundamentism hävdar att epistemiskt berättigande är helt grundad i en speciell kategori av *basic beliefs* med en annorlunda status, och en variant av fundamentalistiskt influerade teorier menar att *basic beliefs* får sitt berättigande från något som självt inte är epistemiskt berättigat (t.ex. från perceptuella qualia).

Det kan därför finnas skäl att kontrastera den mot en uppfattning som i stället beskriver förståelse *koherentistiskt* (dessutom är det det synsätt som jag personligen föredrar). Det viktigaste koherentistiska draget är *nätverkstanken*. Att en föreställning är väl förstådd innebär att den är integrerad i ett nätverk, ett ”system”, av andra föreställningar. Ett annat viktigt koherentistiskt drag är *egalitarismen*: alla föreställningar, noder, i nätverket har ungefärligen samma status; de är alla förstådda (även eventuella abstraktioner från sinnlig erfarenhet) och deras förståelighet

beror av andra noder i nätverket. De förståelseskapande relationerna i nätverket kännetecknas av *ömsesidighet*; genom att passa ihop med varandra förstärker föreställningarna ömsesidigt varandras förståelighet. Vi har även en klassiskt koherentistisk *konservativ* princip: för att uppnå den harmoni (reflektiva jämvikt) som förståelse innebär gör man så små förändringar som möjligt.

Här finns det naturligtvis mycket som borde utvecklas betydligt, men för att få en kontrast mot den av Scheffel skissade teorin borde det duga. Detta alternativ kallas i det följande *k-teorin* (fast det medges att det hittills sagda är för skissartat för att egentligen kvalificera som en teori i någon full mening).

3. SCHEFFELS EXEMPEL

De av Scheffels exempel som jag tänkte syna närmare återfinns i avsnitt 6.1 med rubriken "Förståelse av naturfenomen".

En reservation behöver göras. Det är en öppen möjlighet att den innebörd dessa naturfenomen har för en fysiker av facket är väsentligt annorlunda än deras innebörd i det allmänna medvetandet. Scheffel verkar dock inte vara ute efter någon sådan skillnad och för min del har jag inte tillgång till något annat perspektiv än det senare, så det kommer att vara det jag utgår från här.

Scheffel ger följande lista på naturföreteelser som "är unika och kan därför inte förstås" (s. 11): materia, tid, gravitation, laddning, spinn, partikel/våg-dualism, kausalitet, Newtons lagar, energins bevarande. Dessa kontrasterar han med några begrepp som går att förstå: hastighet och acceleration, kraft, energi, ström.

En första svårighet för den nya teori om förståelse som dessa exempel reser är att det intuitivt är svårt att se någon skillnad i förståelighet mellan de två listorna. Eftersom Scheffel bara vill klargöra, inte kraftigt revidera, vår vardagliga uppfattning om förståelse, så är denna spontana reaktion bekymmersam. Skälet för uppdelningen verkar vara att posterna på den första listan, till skillnad från de på den andra, inte kan definieras i, eller på annat sätt reduceras till, enklare beståndsdelar. Eftersom dessa föreställningar inte kan återföras till enklare delar tvingar teorin fram att de i så fall måste vara grundläggande abstraktioner och därför oförståeliga.

Klassifikationen av exemplen beror alltså av teorin snarare än att exemplen ger intuitivt stöd åt teorin. Om teorin vore någorlunda okontroversiell skulle detta nog fungera, men nu är det en ny – och problematisk – teori som ska etableras och då är det kontraintuitiva resultatet ett problem för teorin.

Om vi jämför med k-teorin så skulle den inte göra någon motsvarande uppdelning mellan exemplen. Definierbarhet eller reducerbarhet är visserligen ett sätt att skapa förbindelser mellan noder i nätverket men långt ifrån det enda; även om en föreställning inte är reducerbar till andra föreställningar, kan den ändå vara mycket väl integrerad i nätverket och därmed synnerligen förståelig.

Ett annat problem med Scheffels karaktäristik av exemplen är att enligt hans teori måste dessa oreducerbara föreställningar på den första listan vara atomära abstraktioner från sinneserfarenheten. Om man ser på den första listan är det knappast någon övertygande beskrivning av det som finns med på den. Låt oss titta närmare på de enskilda poster som dyker upp på den första listan som exempel på grundläggande abstraktioner och därmed något som inte kan förstås.

Det första exemplet på denna lista är alltså *materia*. Det är rimligen något vi har sinneserfarenhet av, men *materia* förefaller vara något alldeles för heterogent för att kunna fångas i en enda, atomär abstraktion (den ska ju täcka allt från bergsmassiv eller solar till en enstaka neutrino). "Materia" verkar snarare vara en kandidat för att vara ett familjebegrepp.

Men kanske "materia" är ett *natural kind* begrepp i Putnams mening, alltså något som står för en kategori med ett enhetligt inre väsen? Även om det skulle vara så, är det dock knappast någon utväg för Scheffel; denna inre kärna kan ju vara något helt okänt och, framför allt, det behöver inte vara något med sinnena erfart.

Om det andra exemplet, *tid*, kan man säga detsamma som om *materia*: i någon mening kan vi väl sägas erfara tid med sinnena, men är det inte något rätt heterogent? En annan aspekt av förståelse av tid är Augustinus berömda "Vad är *tid*? Om ingen frågar mig så vet jag det. Men om jag vill förklara för någon som frågar mig, så vet jag helt enkelt inte". Ett sätt att tolka detta är att anknyta till G. E. Moores välkända tes att vi alla utmärkt väl förstår innebörden av *common sense* påståenden, men att ingen har någon säker uppfattning om den explicita, filosofiska analysen av det metafysiska innehållet i dessa påståenden. Problematiken är alltså om förståelse måste innebära att man någorlunda uttömmande kan explicitgöra det förstådda eller om förståelse kan vara icke-verbaliserad. Scheffel verkar luta åt uppfattningen att förståelse är i någon mening verbaliserad, åtminstone i ens inre, men om man exempelvis har en mera pragmatistiskt influerad syn på förståelse (att förstå är att förstå sig på) verkar detta ha dåligt stöd.

Även om det tredje exemplet, *gravitation*, kan man säga detsamma som om *materia* och *tid*: vi erfar fenomenet (eller åtminstone dess verkningar) men är det särskilt homogent? Om vi ser på det idéhistoriska kan dock "gravitation" belysa en intressant aspekt av förståelse.

När idén om gravitation introducerades mötte den tydligen starkt motstånd som något ytterligt suspekt. Biskop Berkeley lär ha sagt att den som menade sig kunna omfatta tanken på gravitation inte heller borde ha några problem med att svälja föreställningen om Guds tre-enighet (att Gud samtidigt är en och tre). Nu hade rimligen den gode biskopen lika mycket sinneserfarenhet av gravitation som vi har. Det som gjorde att han inte ville tolka sin erfarenhet i de termerna var antagligen att gravitation var ett helt nytt och apart inslag i förhållande till den klassiska "haka-ihop och knuffa-till" mekanistiska uppfattning som han var bekant med. Men efterhand kom gravitation, och andra krafter, att accepteras som ett fruktbart och oundgängligt inslag i de fysiska teorierna (integreras i nätverket) och detta accepterande sprider sig sedan till det allmänna medvetandet, tills vi idag tar det som fullkomligt självklara delar av verkligheten (krafter visualiseras gärna som något slags vågor).

Om denna idéhistoriska skiss är något så när korrekt, så är det en utveckling från obegriplighet till självklarhet som k-teorin inte har några problem med, men som den nya teorin om "gravitation" som en atomär abstraktion får svårt att hantera.

De två härnäst följande exemplen är *spinn* och *partikel/våg-dualism*. Nu är det inte längre något vi har erfarenhet av, åtminstone inte utanför laboratoriet. Redan detta borde innebära ett stort problem, om man vill betrakta dem som abstraktioner från sinneserfarenheten.

Vi lämnar spinn därhän och koncentrerar oss på partikel/våg-dualism, för mig mest känt genom tvåspaltsexperiment. Detta fenomen är väl det på listan som intuitivt bäst kan göra anspråk på obegriplighet, eftersom det är en illustration till den, väl även bland experter, rätt vanliga uppfattningen att kvantfysiken inte går att förstå. Denna obegriplighet verkar inte bestå i att kvantfysikens lagar i form av matematiserade formler skulle vara ohanterbara. Det verkar gå utmärkt att räkna på dem och kvantfysiken anses ju vara empiriskt väl konfirmerad. Det som får kvantfysiken att framstå som obegriplig tror jag till stor del är att det inte går att göra någon fattbar *modell* av den verklighet den framställer. Vi kan inte göra oss någon "bild" av hur det är beskaffat, som uppvisar den partikel/våg-dualism som framträder vid exempelvis tvåspaltsexperiment.

Scheffel nämner modeller (s. 10) men det är oklart i vilken betydelse och han utvecklar inte vilken roll de har i förståelse, speciellt deras relation till lagar och abstraktioner. K-teorin kan väl ta avsaknaden av modell som en indikation på att det som kvantfysiken verkar säga om verkligheten inte går ihop med våra vanliga föreställningar om den fysiska världen.

Vad gäller exemplet *kausalitet* är det svårt att kommentera eftersom Scheffel inte diskuterar hur man ska se på orsak. Spännvidden av uppfattningar är ju här stor. Idén att det är ett oreducerbart och iakttagbart fenomen finns företrädd, men även att orsak är en ren illusion. Det har även hävdats att "orsak" är ett reducerbart begrepp (t.ex. till regelbundenhet), eller att orsakande är något mycket heterogent och att en idé om allmän, generell kausalitet skulle bli en praktisk taget tom abstraktion.

De två sista exemplen på listan är *Newtons lagar* och *energins bevarande*. Det är mycket svårt att begripa hur dessa skulle kunna vara exempel på atomära abstraktioner. Det är väl helt uppenbart att det är föreställningar som innehåller komponenter ("energi" finns ju faktiskt med på Scheffels lista över förståeliga, definierbara begrepp).

Jag tror att anledningen till att de hamnar på listan är att det inte går att föra tillbaka Newtons lagar eller principen om energins bevarande på mera grundläggande lagar. Det är dock svårt att se varför det, ens inom ramen för Scheffels teori, skulle vara en grund för att de skulle vara oförståeliga. Här gäller det dock att vara noga med vilket objektet för förståelsen är, vad det är man vill förstå. Man kan förstå vad något är (hurdant det är), även om man inte förstår varför det är på det sättet. Man kan alltså mycket väl förstå innebörden i Newtons lagar även om man inte alls förstår varför verkligheten är beskaffad på just det sättet.

Sammanfattningsvis: Jan Scheffels presentation av en ny teori om förståelse ger upphov till många intressanta frågor, men själva skissen till teori övertygar inte. Den innehåller alltför många luckor, oklarheter och kontraintuitiva inslag.¹

¹Tack till tf-seminariet för synpunkter på en tidigare version.